

УДК 159.9:343.8(477)

ВИКОРИСТАННЯ ТЕРАПЕВТИЧНОГО НАРАТИВНОГО ПІДХОДУ В РОБОТІ ІЗ СУБ'ЄКТАМИ ПРОБАЦІЇ

Дем'яненко Ю.О., к. психол. н.,
доцент кафедри психології

Академія Державної пенітенціарної служби

У статті проаналізовані наукові підходи до вивчення психологічних особливостей процесу творення тексту, його впливу на формування еґо-ідентичності та розуміння особистістю власного життя. Розглянуто значення інтерпретації текстів у процесі соціально-психологічної роботи з особами, до яких застосовано пробацію.

Ключові слова: *нарратив, пробація, усвідомлення особистісного досвіду, еґо-ідентичність, соціально-психологічна робота із суб'єктами пробації.*

В статье проанализированы научные подходы к исследованию психологических особенностей процесса создания текста, его влияния на формирование эго-идентичности и понимание личностью своей жизни. Рассмотрено значение интерпретации текстов в процессе социально-психологической работы с лицами, к которым применена пробация.

Ключевые слова: *нарратив, пробация, осознание личного опыта, эго-идентичность, социально-психологическая работа с субъектами пробацши.*

Demianenko Yu.O. USE OF A THERAPEUTIC NARRATIVE APPROACH IN THE WORK WITH PROBATION SUBJECTS

The article analyzes the scientific approaches to the study of psychological peculiarities of the text creation process, its influence on the identity formation and personality's understanding of their own life. The significance of the texts interpretation in the process of social-psychological work with persons to whom the probation is applied, are considered.

Key words: *narrative, probation, comprehension of personal experience, ego-identity, socio-psychological work with people who are on probation.*

Постановка проблеми. У ході реформування системи кримінально-виконавчої служби на базі кримінально-виконавчої інспекції створено службу пробації. Метою служби пробації є забезпечення безпеки суспільства шляхом виправлення засуджених, запобігання вчиненню ними повторних кримінальних правопорушень, надання суду інформації про правопорушника для визначення найбільш ефективного для даної особи виду покарання (позбавлення волі чи іншого альтернативного покарання) на основі прогнозу подальшої поведінки особи та можливостей її виправлення у в'язниці чи на волі. Як зазначає Дмитро Ягунов, офіцер пробації водночас є державним службовцем, соціальним працівником, посередником між потерпілим та злочинцем, учасником кримінального процесу, учасником кримінально-виконавчого процесу [9]. Для реалізації поставленої мети та виконання посадових обов'язків персонал органів пробації має володіти не тільки знаннями кримінального та кримінально-виконавчого права, особливостями його практичного застосування, але і вміти професійно застосовувати психологічні компетенції, пов'язані з психолого-педагогічним супроводом засу-

дженого та психологічною корекцією його поведінки.

Основною функцією системи виконання покарань є допомога у виправленні особистості засудженого. У різні часи пропонувались різні методи роботи з даною категорією громадян, однак не всі з них виявилися ефективними. У ході реформування системи виконання покарань постає необхідність у перегляді способів впливу на засуджених, які б найповніше враховували особистість правопорушників і які б могли одночасно використовуватись як методи збору та аналізу інформації про особистість обвинуваченого (засудженого), оцінки ризиків вчинення повторного правопорушення та визначення криміногенних факторів впливу на його поведінку. Вищезазначеній меті відповідають психологічні нарративні методи.

Аналіз останніх досліджень. Дослідженням особливостей роботи органів пробації в юридичній царині займаються: І.Г. Богатирьов, О.І. Богатирьова, І.С. Яковець, Д.В. Ягунов. Розвитком нарративних технологій займаються Н.В. Чепелева, Є.С. Калмикова, В.О. Климчук, К.С. Жорняк, О.М. Шиловська. Соціально-психологічній діяльності у пробації присвячені роботи Н.Ю. Максимової, О.С. Третяк.

Однак наявні дослідження не розглядають питань, пов'язаних з аналізом конкретних психологічних методів та прийомів, які б доцільно було б використовувати у роботі з особами, до яких застосовано пробацію.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз підходів науковців до визначення психологічних особливостей використання тексту як методу збору інформації про особу у контексті наративної терапії.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні найбільш розповсюдженим видом роботи з засудженими є соціально-виховна, що впроваджується на основі психолого-педагогічних принципів та методів, спрямованих на корекцію соціальної поведінки засуджених, формування поваги до правил співжиття, дотримання вимог до законів та інших правил поведінки, прийнятих у суспільстві.

Під час проведення соціально-виховної роботи персонал органу з питань, насамперед, має спонукати засудженого до переосмислення своєї неправомірної поведінки, що спричинила притягнення до відповідальності за вчинене правопорушення, задля запобігання повторним злочинам. На наш погляд, для реалізації цієї мети найкраще відповідають методи нарративної терапії.

Наратив визначається багатьма авторами як спосіб репрезентації минулого досвіду за допомогою послідовності впорядкованих речень. Наратив формується у процесі життєдіяльності людини під впливом соціальної реальності, яка виникає під впливом культури, норм, цінностей, зразків поведінки оточуючих. «Намагаючись усвідомити життя, перед людьми виникає завдання вибудувати свій досвід подій у часову послідовність таким чином, аби сформувався послідовний звіт про них самих і оточуючий їх світ» [6]. Наратив як особистісна структура спричиняє ту чи іншу інтерпретацію події, що втілюється у тексті-оповіданні.

Отже, поняття «нарратив» тісним чином пов'язаний із поняттям «досвід». Постмодерністські дослідники розглядають досвід через призму історій, в яких ми живемо і які розповідаємо. Дж. Фрідман і Дж. Комбс вважають, що оскільки ми не можемо об'єктивно пізнати реальність, нам залишається лише інтерпретувати досвід. Розгляд досвіду людей з їхньої точки зору орієнтує нас на специфічні реальності, які формують їх особистісні нарративи (і формуються ними).

Дж. Фрідман та Дж. Комбс зазначають, що раніше досвід вони тлумачили як те, що накопичується у пам'яті, через яку можна отримати інформацію про нього. Розглядаючи досвід із постмодерністської точки

зору, вони вважають, що «досвід забарвлюється і формується змістом, котрий людині надають, і у залежності від того, чи відповідає він історіям, котрими вони живуть, до цього досвіду звертаються або ні» [8, с. 153].

В.В. Нуркова розглядає життєвий досвід дещо по-іншому і вважає, що суб'єктивний досвід особистості зберігається в автобіографічній пам'яті. Вона пише, що автобіографічним «матеріал пам'яті стає лише тоді, коли починається його існування у формі розповіді. Автобіографічна пам'ять стає містком від «природного» переживання конкретної ситуації життя, до «окультуреної» форми соціальної взаємодії суб'єкта з самим собою у різних часових іпостасях» [7, с. 21].

Н.В. Чепелева зауважує, що слід розділяти особистий і особистісний досвід. «Формуючись у взаємодії людини зі світом, особистісний досвід являє собою організовану і цілісну структуру, вихідний матеріал для якої надають реальні життєві події. Його можна розглядати як осмислення та впорядкування поточних подій, які зароджуються у тих чи інших життєвих ситуаціях, і, будучи означені, осмислені та проінтерпретовані, трансформуються у досвід особистості» [6; 14]. Особистісний досвід визначає сприйняття та розуміння навколишнього середовища, інших людей, місце людини у світі та регулює поведінку. Особистий досвід, на думку дослідниці, є сукупністю перебування особистості у різних життєвих ситуаціях. У контексті нашої проблематики офіцера пробації має цікавити саме особистісний досвід, що представлений у життєвих розповідях засудженого, аналіз яких дасть інформацію щодо змін у текстах-розповідях в їх забарвленні, суб'єктивній оцінці.

Пов'язуючи поняття життєвого досвіду, що репрезентується мовленнєвою свідомістю, та поняття нарратив, «можна говорити про створення особливого роду нарративної ідентичності – текстового модусу існування ідентичності особистості, де саморозуміння й самопрезентація відбуваються одночасно, утворюючи єдиний конструкт. Його цілісність відповідає концептуальній цілісності суб'єктивної реальності індивіда» [3, с. 51].

Поняття нарративної ідентичності ввів П. Рікер, який вважав, що особистість отримує власне існування тільки у процесі розповіді історій.

Виділяють такі функції нарративної ідентичності:

1. Подаючи особистий нарратив, суб'єкт конструє у його просторі особливу нара-

тивну ідентичність особистості, що слугує моделлю для вивчення її системи.

2. У процесі нарації психологічна реальність суб'єкта і реальність тексту стають тотожними.

3. Наративна ідентичність конструюється як феномен буття особистості, невіддільний від життєвого процесу.

4. У наративній ідентичності репрезентовано найзначніші для особистості ідентичності у повноті їх взаємозв'язків і відносин, що мають якісну визначеність [3, с. 51].

Таким чином, у центр уваги потрапляє проблема «Я» індивіда, що дає можливість сфокусувати увагу на суб'єктивному інтерпретуванні подій у контексті життєвого шляху особистості. Дослідників цікавить те, як це «Я» говорить, відображає в оповіданні власне життя, тобто виникає питання усвідомлення та інтерпретації особистістю набутого життєвого досвіду.

Розвиваючи вищезгадану ідею, Т.М. Титаренко приходять до висновку, що під час створення свого наративу людина навчається у своєму життєписі не лише представляти себе, але й водночас себе індивідуально конституювати, по-новому структуруючи свій життєвий досвід. Так поступово формується нова, більш цілісна та конструктивна оповідна ідентичність, аналізуються переживання, емоційні стани, відчуття, які реально є в особистості, живуть у її душі, її тілі. Відчуття, які аналізуються, є феноменами, тому що вони суб'єктивні, тому що не піддаються об'єктивному аналізу... Кожен такий феномен суто індивідуальний, навіть в одній особі двох однакових переживань практично не буває. І кожне, якщо його проаналізувати, дає матеріал для самопізнання [6].

У контексті наративного направлення роботи із проблемними ситуаціями «Терапевти вважають, що у людському досвіді присутні «сутності», які мають бути вловлені у деякому наративі і запропоновані клієнту замість його старих, ілюзорних наративів <...> знання, будучи соціально набути, змінюються й оновлюються у кожен момент взаємодії» [8].

У процесі індивідуальної роботи відбувається осмислення і переробка особистісної історії людини через діалог і, як результат, у клієнта поступово виникає нове бачення власної історії – причому, не лише в інтелектуальному, а й емоційному плані. Завдяки цьому і здійснюються зміни: клієнт стає більш цілісним, здатним позитивно сприймати власне життя та самого себе [4].

Значення тексту власної історії для дослідника пояснюється тим, що у ньому зафіксована базова життєва концепція,

через яку, як через «інтерпретаційний фокус», переломлюються всі події, проблеми людини [6].

У наративній парадигмі науковці виділяють наступні завдання для дослідника текстів:

– Розуміння засвоєння та породження смислів текстів клієнтів. Воно може відбуватися на двох рівнях: структурному (значеневому), основною характеристикою якого є відновлення смислу, закладеного у текст його автором, та смислового, який можна розглядати як процес трансформації змісту вихідного тексту і іншу знаково-смыслову систему, його переосмислення реципієнтом (будь-який текст має потенційну множину смислів, які зумовлені великою кількістю смислових шарів);

– Інтерпретація – смислове збагачення текстів, яке здійснюється завдяки зануренню у контекст – особистісний, діяльнісний, культурний. М.Д. Макаров вважав, що інтерпретаційні схеми допомагають формувати інтенції та думки, спрямовувати дії людей [6].

Перед людиною стоїть завдання: за допомогою життєвого досвіду розібратися у собі, відбудувати власну, більш продуктивну «історію життя», яка б задовольняла її, і, відповідно, людина стала б сприймати цю історію як власну. Залежно від того, як людина буде сприймати, розуміти свій досвід, таким чином вона буде будувати своє подальше життя, використовуючи певні стереотипні способи поведінки, характерні для неї. Отже, постає питання структурування отриманої із зовні інформації та її перехід у структуру «Я-концепції» особистості.

Н.В. Чепелева вважає, що ця трансформація неможлива без процесу усвідомлення. «Особистий досвід задається тими чи іншими життєвими ситуаціями, характером поведінки людини у них, особливостями взаємодії з іншими людьми. Але для того, щоб цей досвід був інтегрований особистістю, перетворений у структури її свідомості, цей досвід повинен бути усвідомленим і проінтерпретованим, тобто тим чи іншим засобом структурований особистістю» [6, с. 10].

Аналізуючи автобіографічні тексти, В.Б. Голофаст приходять до висновку, що «чим більш наївний переказ історій життя, тим ближче його структура до прошарку повсякденної свідомості того оточення, до якого належить оповідач, і, навпаки, чим вище рефлексивність оповідача, його комунікативна та культурна компетенція, тим з більшою вірогідністю можуть бути використані умовності стилістичних засобів, точка

зору, принципи неочікуваних жанрів і тим ймовірніша тематична селекція спогадів, фактів, способів їх подачі і опису» [2].

Наративні критерії, згідно з якими відбувалась обробка тексту, вказують на міру відкритості оповідача, його комунікативну компетентність: тематизація, відбір подій і рис по контрасту слід очікувати при сильній зовнішній стимуляції чи при високому рівні компетентності оповідача [6].

На наш погляд, рефлексія є основним механізмом усвідомлення життєвого досвіду, оскільки передбачає активну роботу з отриманою із зовнішнього середовища інформацією, здатність до самозвіту, самоаналізу своїх дій, поведінки, власних психічних станів. Саморефлексія може бути спрямована не тільки на роздуми про те, що відбувається у свідомості, а й на те, що відбувається взагалі у житті людини. Саморефлексія є показником росту особистості, оскільки спрямована на саморозкриття і самозаглиблення, з метою свідомого встановлення ціннісної чуттєво-раціональної поведінки, яка відповідатиме внутрішнім потребам особистості та вимогам суспільства. Мова, як засіб надання змісту реальності, відіграє важливу та визначальну роль у процесі рефлексії та саморефлексії, оскільки за допомогою мови людина фіксує свій психологічний стан, свої проблеми, оцінює обставини, які склалися в її житті, намічає шляхи вирішення складних ситуацій. Л.П. Гримак вважає, що провідним, регулюючим усі процеси є словесно-логічний рівень свідомості, тому що його роль полягає в організації всього змісту свідомості, завдяки чому людина з легкістю може переходити від сьогодення до минулого або до майбутнього, від початкового моменту діяльності до кінцевого і, навпаки, може приводити у систему свої уявлення про світ і себе у цьому світі. Названі вище фактори є складовими процесу усвідомлення, завдяки якому надбаний досвід інтегрується у структуру свідомості, надаючи зміст подіям, таким чином з'являється можливість для подальшої роботи з життєвим досвідом особистості.

Відповідно, офіцер служби пробації у ході бесід із засудженим має виявляти домінуючі наративи та допомагати «деконструювати» негативні історії, змінювати їх сенс, направляючи у соціально-означене поле. Це відбувається шляхом «переуявлення» минулого досвіду, і, відповідно, нова історія стає рушієм нової ідентичності.

У наративній практиці використовується ряд інтервенцій, що спонукають до винайдення та переосмислення негативних дискурсів. В.О. Климчук зазначає наступні:

– Деконструкція. За допомогою запитань терапевт реконструює проблемну історію клієнта – деталізує її, вивчає у контексті – щоб відкрити собі й клієнту домінуючі соціальні, культурні і політичні практики, які свого часу допомогли створити і зараз підтримують проблему. Деконструкція – це свого роду «розархівування» смислів.

– Екстерналізація. Терапевт ставить питання і робить коментарі, які підкреслюють точку зору на проблемі як зумовлену більшою мірою зовнішнім впливом на людину, ніж її особистісними характеристиками, її внутрішніми вадами чи її діями. Екстерналізація відділяє особистість від проблеми; часто проблемі дають ім'я чи персоніфікують її.

– Згущення історій. За допомогою запитань допомагають створити якомога повніший опис і розуміння живого досвіду клієнта, а у такий спосіб запрошують його обрати нові життєві історії.

– Усвідомлення унікальних подій і створення бажаних наслідків. У ході роботи терапевт знаходить унікальні, яскраві події, які суперечать проблемі і слугують шляхом до альтернативної чи бажаної історії. Ці події ідентифікують, підкреслюють і допомагають їм стати ресурсом для клієнта. Так само працюють із майбутнім, щоб сконструювати нову історію, бажанішу і кориснішу.

– Відкритість. Щоб мінімізувати владу різниці позицій між терапевтом і клієнтом, наративний терапевт ділиться з клієнтом інформацією про себе і запрошує клієнта запитувати про свій досвід і переконання.

– Рефлексія. Терапевт дає можливість клієнту, терапевтичній команді або будь-якому спостерігачу (якщо він був) можливість рефлексії щодо своєї взаємодії із клієнтом, у той час як сам він і клієнт лише слухають.

– Лист клієнту. Терапевт пише лист клієнту зі своїми думками, рефлексіями почуттів і надсилає клієнту після терапевтичної сесії або у кінці курсу терапії. Лист підтримує клієнта у його змінах, і клієнт може його (їх) читати й перечитувати тривалий час після терапії. Форма листів може бути найрізноманітніша, все залежить від конкретного випадку – багато зразків таких листів можна знайти у роботі Дж. Фрідмена та Дж. Комбса [8].

– Створення спільності інтересів (communities of concern). Терапевт запрошує клієнта «впустити» в їхню розмову «голоси» значущих людей, щоб допомогти опору впливу обмежуючих домінуючих наративів і підтримати нові наративи і бажані результати. Також терапевт надихає клієн-

та об'єднуватися чи приєднуватися до груп людей зі схожими проблемами.

– Розробка завершальних церемоній. Терапевт пропонує клієнтові створити церемонію чи ритуал, за допомогою якого значущі для нього люди могли б посвідчити їх зміни, цим самим підкресливши їх, підтримавши. Це може бути сертифікат, заява, публічне оголошення, пісня тощо – все обмежено лише уявою учасника терапії.

Одним із найбільш розповсюджених методів збору інформації про засудженого та методом психолого-педагогічної роботи з ним у системі виконання покарань є бесіда. За допомогою вірно поставлених питань офіцер пробації може направляти осіб, до яких застосовується пробація, на переосмислення негативних домінуючих розповідей. Вважається, що люди, які несуть у собі «деспотичні» історії, можуть протистояти їхньому впливу, шукаючи підтримку у субкультурах, що живуть іншими історіями. Представником таких культур може стати співробітник служби пробації.

Пропонуємо використовувати методи, які застосовуються терапевтами у руслі короткотермінової терапії, орієнтованої на рішення, для переходу від розмов-проблем до розмов-рішення.

– Питання-винятки (exception questions). Спрямовані на пошук винятків із проблеми, ситуацій чи подій з минулого (теперішнього), коли проблема не була власне проблемою. Це спосіб «деконструкції» проблеми без пошуку її причин і розуміння її та спосіб конструювання рішення.

– Чудо-питання (miracle questions). Ці питання допомагають людям ставити цілі, пропонуючи їм уявити, яким би могло бути їх життя, якби проблема вирішилася. Основна мета – сфокусуватися на рішенні і розфокусуватися на проблемі.

– Питання-шкали (scaling questions). Використовуються так само, як і в інших напрямках терапії, щоб допомогти клієнту бути більш точним і конкретним, набути здатності вимірювати і оцінювати проблеми і успіхи.

– Копінг-питання (coping questions). Ці питання допомагають клієнту, якому не вдається побачити жодного винятку із проблеми чи жодного способу руху вперед. Це питання може бути таке: «Мені цікаво знати, чому ти робиш те, що ти робиш?».

– Креативне нерозуміння. Наприклад, те, що зазвичай сприймається як опір терапії, розглядається як сигнал про те, що терапевт не зрозумів клієнта і помилився в інтерпретації; це дає можливість терапевту більше навчитися у клієнта і повернутися на шлях рішення [4].

Вищезазначені методи дадуть змогу не тільки зібрати інформацію для глибокого аналізу особистості засудженого з метою подальшої доповіді у суді з відповідною характеристикою підозрюваного чи засудженого, але й на основі отриманих автобіографічних розповідей виділяти домінуючі негативні історії, аналізувати причини їх появи, та за допомогою корегуючих розмов «переписувати» життєві історії суб'єктів пробації.

Висновки. Отже, у ході індивідуальної соціально-виховної роботи персонал пробації має спонукати засуджених до розповіді життєвих історій, використовуючи психологічні методи роботи з нарративом. Це дасть змогу спеціалісту дослідити форми самоідентифікації особи, до якої було застосовано пробацію, особливості її життєвого досвіду, життєвих ситуацій, які могли призвести до небажаної поведінки, а також дасть історії, які будуть слугувати основою ресоціалізації та виправлення особистості у майбутньому.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Актуальные проблемы психологии / под ред. Н. В. Чепелевой. – Том 2. Психологическая герменевтика. – Киев, 2002. – Вып. 2. – 140 с.
2. Голофаст В.Б. Многообразие биографических повествований / В.Б. Голофаст // Социологический журнал. – 1995. – № 1. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.socjournal.ru/article/132?print=yes>.
3. Джужа О. Особистий нарратив як модель вивчення етнокультурних особливостей ідентичності / О. Джужа // Соціальна психологія. – 2004. – № 4. – С. 49 – 60.
4. Калмыкова Е.С. Нарратив в психотерапии: рассказы пациентов о личной истории (часть II) / Е.С. Калмыкова, Э. Мергенталер // Журнал практической психологии и психоанализа. – 2002. – № 2, июнь. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://psyjournal.ru/j3p/pap.php?id=200020201>
5. Климчук В.О. Сучасне психологічне консультування та психотерапія: дискурс соціального конструкціонізму / В.О. Климчук // Практична психологія та соціальна робота. – 2013. – № 2. – С. 63-68.
6. Нарративні психотехнології / Н.В. Чепелева, М.Л. Смольсон, О.М. Шиловська, С.Ю. Гуцол ; за заг. ред. Н.В. Чепелевої. – К. : Главник, 2007. – С. 144. (Серія «Психол. інструментарій»).
7. Нуркова В.В. Автобиографическая память как проблема психологического исследования / В.В. Нуркова // Психологический журнал. – 1996. – № 2. – С. 16 – 29.
8. Фридман Дж. Конструирование иных реальностей: Истории и рассказы как терапия / Дж. Фридман, Дж. Комбс ; пер. с англ. В.В. Самойлова. – М. : Класс, 2001. – 368 с.
9. Ягунов Д. Служба пробації: концепція, засади діяльності, організаційна структура / Д. Ягунов // Відновне правосуддя в Україні. – 2007. – № 1. – С. 60-64.